

УДК 321.01:[81'2+316.276]

ДИСКУРСИВНІ КОНФІГУРАЦІЇ КОНЦЕПТІВ У СТРУКТУРІ ТЕРМІНОСИСТЕМ І КОНЦЕПТОПОЛІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Максим Яковлєв

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»,
Школа політичної аналітики і кафедра політології
вул. Волоська 8/5, 4-246, 04070, м. Київ, Україна

У статті за допомогою міждисциплінарного лінгвістично-політологічного підходу на прикладі ілюстративного матеріалу виокремлюються механізми дискурсивної конфігурації концептів як структур, за допомогою яких формуються терміносистеми і концептополя політичної науки, в яких розкривається конститутивні та атрибутивні ознаки суспільно-політичних концептів.

Ключові слова: політологічна концептосфера, концепти політичної науки, дискурс-аналіз, концептологія, політична теорія.

Політична наука оперує великою кількістю різних концептів, понять, термінів, категорій та інших лексичних одиниць, які сукупно формують політологічні терміносистеми, комплекси понять, а на найвищому рівні – концептосферу політології. Разом із тим відчувається *нестача міждисциплінарних досліджень*, в яких напрацювання мовознавства, особливо в галузі концептології, в поєднанні з політологічною методологією, дозволили би зрозуміти, в який спосіб створюються і трансформуються системи понять, якими оперує політична наука. Ця стаття є спробою на конкретних прикладах заповнити прогалину в знанні та намітити перспективи подальших міждисциплінарних лінгво-політологічних досліджень. Відтак *мета статті* – розкрити механізми формування дискурсивних конфігурацій концептів у терміносистемах і концептополях політичної науки. Досягнення цієї мети вимагає розв'язання таких взаємопов'язаних *задач*: 1) дати визначення основним складовим частинам дослідницького термінологічного апарату; 2) розглянути приклади дискурсивних конфігурацій суспільно-політичних концептів різних рівнів; 3) на основі розглянутих прикладів описати механізми формування дискурсивних конфігурацій конкретних концептів.

Отже, перейдемо до *викладу основного матеріалу* та почнемо з визначення основних термінів дослідження. Як відомо, поняття *концепт* не має єдиного, узгодженого визначення. Наприклад, у когнітивному мовознавстві концепт по-різному розуміється представниками різних напрямів. Як пише мовознавець А. Косенко, в *когнітивно-психологічному* напрямі підкреслюється «ментальний характер концепту та його роль у психічних процесах» [1, с. 235], представники *культурологічного* напрямку «наголошують на домінантності культурного елементу в структурі концепту» [1, с. 236], в межах *структурно-системного* підходу до концепту вважається, що «будь-який концепт завжди виступає частиною певної системи та, у свою чергу, сам має складну структуру» [1, с. 236], а натомість концепт «як знання, що несе певну інформацію» тлумачать представники *епістемологічно-інформаційного* підходу [1, с. 237]. Для цілей аналізу викладеного в цій статті матеріалу можемо враховувати позиції всіх перелічених напрямів, окрім, мабуть, когнітивно-психологічного, оскільки самих лише наведених текстуальних прикладів буде вочевидь недостатньо для визначення ролі проаналізованих концептів у психічних процесах індивідів. Що стосується суспільствознавчих дис-

циплін, то відомий методолог Г. Гертц вважає, що «концепти – це теорії щодо онтології: вони є теоріями про наріжні конститутивні елементи певного феномену» [2, с. 5]. Таке визначення може видаватися на перший погляд досить абстрактним, але далі Г. Гертц пояснює свій онтологічний підхід до концептів потребою пошуку основних складових частин концепту, його «онтологічних атрибутів» [2, с. 5]. Зокрема, він визнає *багатовимірність* концептів [2, с. 6] і вважає, що концепти можна структурувати за критерієм *замінності* (в оригіналі – *substitutability*) та на рівні індикаторів концепту – за *функціональною еквівалентністю* [2, с. 15]. Відповідно, щоб взяти на озброєння якийсь практично-прикладне визначення концепту, скористаємося підходом Г. Гертца, а саме його позицією щодо формування концептів: «Вибудувати [*develop*] концепт – це більше, ніж просто дати визначення: це – опис того, що є важливим у якійсь одиниці. Аргументи на користь того, чому атрибут X є важливим, формують онтологічну теорію об'єкта» [2, с. 27]. Такий погляд на суть концепту дозволить проаналізувати *дискурсивну конфігурацію концепту*.

Термін «дискурсивна конфігурація концептів» увів у науковий обіг видатний український мовознавець А. Приходько для позначення такого різновиду систем, «у яких певна множина концептів виявляється ситуативно впорядкованою за принципом логічної доцільності та на цій основі – включеною в систему більш високого порядку – концептосферу» [3, с. 23]. Стислі рамки статті обмежують можливості розгляду різних підходів до визначення *концептосфери*, тож за опорну дефініцію візьмемо таке: «Концептосфера – «тематично об'єднана сукупність концептів, що є елементом концептуальної картини світу» [4, с. 287]. Відповідно, в межах концептосфери певної галузі існує своя *терміносистема* як упорядкована сукупність термінів і визначень, а також функціонують *термінополя*, які є «певним фрагментом (ділянкою) концептосфери, що становить собою стійке угруповання типологічно і значеннєво однорідних та ієрархічно упорядкованих концептів, спеціалізованих на організації когнітивно-семантичних просторів» [3, с. 223]. Відповідно, під час дослідження конкретної дискурсивної конфігурації концептів необхідно виділити механізми, за якими терміни впорядковуються в терміносистеми, а концепти різних рівнів створюють термінополя. У реалізації цього завдання вочевидь необхідним стає дослідження лексичних одиниць дискурсу. Як пише Е. Розвод, посилаючись на В. Маслоу, одним із етапів концептологічного аналізу може бути «вивчення асоціативних зв'язків лексичних одиниць, які позначають концепт» [5, с. 94]. Отже можемо перейти до розгляду конкретних прикладів дискурсивних конфігурацій.

Італійський філософ Ф. Вольпі присвятив одну із своїх праць *нігілізму*. Цікавим є розгляд цього концепту в різних розрізах, що їх запропонував автор. Наприклад, четвертий розділ книжки він присвятив «нігілізму в політичному та соціальному сенсі» [6, с. 24–28] на основі переважно французької суспільно-політичної думки; в шостому розділі він розглядає нігілізм у російській думці в контексті інших понять: «нігілізм, анархізм, популізм» [6, с. 33–38]; у подальших розділах нігілізм аналізується в контексті екзистенціалізму [6, с. 121–132], політичної теології та секуляризації [6, с. 133–137], «постісторії» та «кінця історії» [6, с. 138–145]. Як бачимо із цього прикладу, безпосередньо концепт *нігілізм* то вміщується в область якогось конкретного дискурсу – суспільно-політичного, то розглядається на одному рівні з іншими термінологізованими концептами (анархізм та популізм), у межах квазіконцептів «постісторії» чи «кінця історії».

Безперечно, Ф. Вольпі не є єдиним науковцем, який здійснює саме таку дискурсивну конфігурацію концептів для прояснення їх суті. Наприклад, німецькі історики Ю. Остергаммель та Я. К. Енсен у своїй спільній монографії про колоніалізм починають розгляд цього концепту з понять *колонізація* та *колонія* в першому розділі [7, с. 7–17], зокрема

приділяють увагу «історичним формам експансії» [7, с. 8] та класифікації типів колоній [7, с. 15]. Цікаво, що другий розділ монографії, перший параграф якого названий «Колоніалізм: визначення», автори починають із питань: «Але що ж таке «колоніалізм»? Як можна визначити це поняття незалежно від поняття колонії?» [7, с. 18]. Тут, на відміну від попереднього прикладу з нігілізмом, маємо дещо іншу ситуацію: концепт-термін *колонія* є конститутивним для більш абстрактного поняття *колоніалізм*, тому авторам доводиться конфігурувати дискурс за допомогою опису *терміносистеми*, без якої неможливий розгляд концепту *колоніалізм*.

Для пояснення суті концепту та опису позначуваних ним одиниць значень постає необхідність не лише в розгляді терміносистеми, але й в розгляді концептополів макро-, мезо- та мікрорівнів. Так, наприклад, чеський економіст і журналіст Я. Штерн, який активно обстоює неоліберальні ідеї, у своїй монографії «технократизм», в якій з різних кутів зору розглядається концепція *технократія*, будує перший розділ довкола поняття *техніка*, який розпочинає з розгляду феномену *праці*: спершу йдеться про поділ праці [8, с. 21–24], потім – про її суспільний характер [8, с. 25–30], а вже після цього Я. Штерн переходить до розгляду зв'язків між явищами в парах: «техніка й економіка» [8, с. 39–53] та «капітал і техніка» [8, с. 40–58]. Вочевидь, *праця* чи *техніка* є метаконцептами самими по собі, проте Я. Штерн розглядає їх як складники концептополя, в якому він пояснює своє розуміння *технократії*.

Подібну стратегію використовує польський філософ політики М. Круль, який у своїй просвітницькій праці про те, чим є демократія, розглядає її в парах з іншими концептами: «демократія і право» [9, с. 11–18], «демократія і свобода» [9, с. 155–162], «демократія і рівність» [9, с. 163–170], «демократія і братерство» [9, с. 171–179]. Окрім цього, він розглядає і складові частини демократії, такі як компроміс [9, с. 19–26], політичні партії [9, с. 39–45], самоуправління [9, с. 95–102]. Цікавим є розгляд явищ, які справді є важливими для розуміння суті демократії і які, втім, важко концептуалізувати та назвати простою мовою. М. Круль виходить із цієї ситуації (проблеми складності питання) в такий спосіб: п'ятий розділ він присвячує представництву (називає його «представники»); наступний за ним – політичним партіям, після нього йдеться про «тиранію більшості», а наступний за ним розділ називається «Як уникнути тиранії більшості?»; і це ще не все, бо далі йде розділ «Демократичні звичаї», а за ним слідує «Демократична освіта» [9, с. 33–88]. Демократія є метаконцептом чи метахтонним концептом політичного дискурсу [3, с. 245], відповідно, для її розуміння потрібно охопити відповідні терміносистеми та відтворити поля інших, авто- та алохтонних по відношенню до *демократії* концептів.

Із подібними складними завданнями стикаються науковці, які впроваджують нові терміни, за якими криються складні для номінації явища. Для політичної науки концепт *клас* є одним із ключових. Американський урбаніст Р. Флорида не просто запровадив поняття *креативний клас*, але й розвинув відповідну теорію та розробив концепцію *креативної економіки*. У своїй книзі, рефлексуючи над змістовним наповненням *креативного класу* як терміну, він пише: «Ідентичність Креативного класу – це щось глибше, ніж набір змінних схильностей і вподобань, бо своїм корінням вона сягає економічних умов, які змінилися. Крім того, вони пов'язані не лише цінностями й ставленнями, а й тим місцем, яке вони посідають в економічній структурі» [10, с. 54]. Далі Р. Флорида переходить до визначення *креативного класу* (розділ так і називається) і виділяє в ньому дві складові частини: «суперкреативне ядро» [10, с. 55] та «креативних професіоналів» за межами цього ядра [10, с. 56]. Таким чином, ми бачимо, що для розкриття конститутивних, змістовних ознак *креативного класу* Р. Флориді потрібно було розробити відповідну терміносистему.

Ситуація ускладнюється тоді, коли для обґрунтування ідеологічних позицій використовуються концепти із зовсім іншої концептосфери. Хорватський письменник і філософ Б. Буден у своїй книзі про «посткомунізм» [11] дуже провокативно розглядає суспільно-політичну ситуацію у Східній Європі після 1989 р., навіть у назві частини книги: «Суспільство і культура: від безкласового суспільства до безсуспільного класу» [11, с. 15]. Для прикладу використання різних концептів і понять розглянемо епізод із першої частини книги, що має назву «Ідеологія на ім'я транзитологія» [11, с. 35]. Тут він обґрунтовує тезу про те, що транзитологія «базується на цинічній ідеї, що люди, які самі вибороли свою свободу, мають спочатку навчитися нею користуватися» [11, с. 36]. В абзацах перед цією думкою описується «репресивна інфантилізація суспільства, що звільняється від комунізму» [11, с. 36], для передачі логіки обґрунтування якої наведемо декілька цитат: «Людина як політична дитина – це такий собі ідеальний суб'єкт демократичного початку...він несамостійний і потребує опіки та керівництва дорослих... жодне домінування не є таким невинним і виправданим, як опікування неповнолітніми дітьми. У них не відбирають свободу, а лише тимчасово її усувають...на потім» [11, с. 35]. Зрозуміло, що тут йдеться про країни, які звільнилися від комунізму і стали на шлях демократичних перетворень, і ці країни, за логікою цього ж пояснення, є так би мовити *дітьми*, і така «опікувана дитина як політична істота «насолоджується» [лапки оригіналу] відкладеною свободою» [11, с. 35]. Політологам цей конкретний приклад цілком зрозумілий як критика основоположних припущень транзитології з її теорією про демократичний транзит чи *перехід* до демократії. Натомість Б. Буден використовує концепти з виховання і навіть користується педагогічною терміносистемою (наприклад, подальші за цим підрозділи книжки називаються «Виховання недієздатності» [11, с. 44] та «Виховання глупоти» [11, с. 44], в них він, зокрема, іронічно використовує поняття *просвітництва*). Отже, маємо приклад того, як для обґрунтування своєї позиції по відношенню до певного явища можна не лише послуговуватися терміносистемою концептосфери, яка критикується (у цьому прикладі – політичної), а залучати концепти та терміни з інших концептосфер. Можна припустити, що це робиться або навмисне, задля надання аргументації сильнішого емоційного навантаження, або через погану обізнаність із термінами та концепціями критикованої галузі.

Інколи вчені стикаються з труднощами визначення певних явищ. Французький історик права і політолог Ж. де Сен-Віктор дослідив *богохульство* як «уявний злочин» – його книжка дослівно так і називається [12]. У вступі до книги він визнає, що дати чітке визначення богохульству – дуже важко, тож своїм завданням він вбачає не написання етнологічної чи «духовної» історії феномена, а радше «встановлення рамок для політично-правової інтерпретації богохульства» [12, с. 13]. Відповідно, створення інтерпретативних рамок під конкретний концепт може дозволити охопити його цілісно, попри поліфонію його тлумачень. Подібну стратегію обрав провідний німецький дослідник різних теорій змов і конспірологічних течій М. Буттер, усебічно розглядаючи досліджувані явища. У своїй книзі він пише про складність вивчення історії теорій змов, яка зумовлена тим, що те, що ми зараз розуміємо як конспірологічні теорії, в певні історичні часи вважалося «загальновідомим» і зрозумілим, таким собі «здоровим глуздом» [13, с. 145–146], як, наприклад, у випадку судових процесів проти чаклунів і чаклунок, спалювання відьом і т.п. Розглядаючи сучасний історичний розвиток конспірологічного мислення, М. Буттер вимушений розглядати і його зв'язок із феноменом популізму, тому один із підрозділів книжки так і називається: «Про зв'язок між теоріями змови і популізмом» [13, с. 170–178], й окремий підрозділ у цьому контексті промовисто названий «Дослідження випадку: Дональд Трамп» [13, с. 210–218]. Звісно, охоплення такого великого спектру ілюстрацій вимагало створення широкої інтерпретаційної рамки для дослідження феномену теорій змови.

Отже, розглянувши приклади дискурсивних конфігурацій суспільно-політичних концептів різних рівнів, можемо перейти до формулювання **висновків** у вигляді виділених *механізмів*, за допомогою яких можуть конфігуруватися концепти в терміносистемах і концептополях, формуючи відповідні дискурсивні конфігурації: 1) для пояснення абстрактних, складних метаконцептів політичної науки можуть використовуватися терміни й концепти з терміносистем і концептополів інших галузей знання, формуючи в такий спосіб гетерогенне міждисциплінарне концептополе, в якому уможливується відтворення конститутивних атрибутів пояснюваного поняття; 2) за допомогою концептів, що ієрархічно перебувають на вищих по відношенню до пояснюваного концепту рівнях, можна сконфігурувати таке концептополе, в якому можна оперувати різними терміносистемами для пояснення певного політологічного концепту; 3) пояснення нововведеного концепту може здійснюватися шляхом розроблення відповідної терміносистеми, яка б на рівні термінів розкривала зміст конститутивних ознак концепту; 4) терміносистеми і концептополя можуть бути використані для формування інтерпретаційних рамок, у межах яких стає можливою організація когнітивно-семантичного простору поліфонічних концептів суспільно-політичного дискурсу.

Відтак **перспективним для подальших досліджень** може бути категоризація різних терміносистем та концептополів політичної науки, а, як пише Г. Гертц, «категоризувати – це імпліцитно або експліцитно мати концепт» [2, с. 29], тож розроблення теорії концептів, яка б адекватно відповідала методологічним задачам дослідження політологічної концептосфери, видається вкрай актуальним завданням подальшої роботи.

Список використаної літератури

1. Косенко А.В. До проблеми дефініції концепту як стрижневого об'єкту мовознавчих розвідок. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2009. Вип. 11. С. 234–239.
2. Goertz G., *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 296 p.
3. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя. 2008. 332 с.
4. Кожушко І. Про специфіку вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 285–289.
5. Розвод Е. Методи дослідження лінгвокультурних концептів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. № 4. С. 90–95.
6. Volpi F., *Il nichilismo*. Roma: Editori Laterza. 2018. 220 p.
7. Osterhammel J., Jansen J.C., *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen*. München : Verlag C.H. Beck, 2009. 144 p.
8. Štern J. *Technokratismus. Kapitál ve službách techné*. Praha : Prostor, 2018. 236 s.
9. Król M., *Jaka demokracja?* Warszawa : Wydawnictwo Agora, 2017. 190 s.
10. Річард Ф., *Homo creativus. Як новий клас завойовує світ* / пер. з англ. М. Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.
11. Буден Б., *Зона переходу. Про кінець посткомунізму* / пер. з нім. Н. Ваховська. Київ : Медуза, 2013. 224 с.
12. de Saint Victor J., *Blasphemie. Geschichte eines «imaginären Verbrechens»*. Übersetzung : M. Halfbrodt. Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 2017. 139 s.
13. Butter M., *Nichts es, wie es scheint. Über Verschwörungstheorien*. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2018. 271 s.

**DISCURSIVE CONFIGURATION OF CONCEPTS IN THE STRUCTURES
OF TERMINOLOGY SYSTEMS AND CONCEPTS' FIELDS OF POLITICAL SCIENCE**

Maksym Yakovlyev

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
School for Policy Analysis and Department of Politics
Voloska str., 8/5, 4-246, 04070, Kyiv, Ukraine*

By applying an interdisciplinary linguistic-politological approach, and by using a number of illustrations, this article provides an outline of mechanisms of discursive configuration of concepts, which, in turn, are regarded as structures that form terminology systems and concepts' fields of political studies. Within these fields and spheres the constitutive and attributive features of social and political concepts can manifest themselves.

Key words: politological concepts' sphere, political science concepts, discourse analysis, conceptualology, political theory, concepts' studies.